

BATUM'DAN ARTVIN'E GEZİ NOTLARI

M. Fred. GUARRACINO*

Çev. Yahya YEŞİLYURT**

Batum'dan Artvin'e

Pazar sabah 06.00'da Batum'dan ayrılıp, kuzey yönünde kumsala doğru ilerledim. Boğazı dolaşmaktan ziyade yarımada etrafındaki uzun yolu tercih ettim. Çünkü bazı yerler, boğazdaki derin çamur yığınlarından dolayı geçilmiyordu. Ancak yaptığım bu yol tercihi, çok sürmeden pişman olmamama sebep oldu. Yarım saat geçmemişti ki aniden yoğun ve hızlı akan bir akıntıyla karşı karşıya kaldım. Aniden dememin sebebi şu: İki gün önce bu civardan geçtiğimde, ortada herhangi bir derenin varlığını gösterecek durum yoktu. Fakat geceleyin bataklığın üzerindeki kar eriyince, su yükselmiş ve engelleri aşarak kendine bir akıntı yolu oluşturmuştu. O zaman anladım ki benzer durumlar, yoğun yağın yağmurlardan sonra sık sık meydana geliyordu. Burada dereler çok sürmeden kuruyor ve deniz, engelleri kaldırıp attığı için bu derelerin her türlü izini aşındırıyordu. Biraz zorluk çekip, yaklaşık 3 metre genişliğindeki suyun üzerine ağaç dalları yerleştirerek atların üzerinde suyu geçtik. Yarım saat kadar batıya doğru kıyı boyunca yürüdük ve daha sonra

---

* Bu makale, M. Fred. Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 15 (1845), pp. 296-305, arasında bulunan orijinal makalenin çevirisidir. Frederick Guarracino, 10 Kasım 1840 tarihinde İngiltere tarafından Konsolos Yardımcısı olarak Batum'a atanmıştır. Osmanlı Devleti'ne atanan yabancı görevliler, yükümlülükleri gereği çalıştıkları bölge hakkında zaman zaman üstlerine raporlar göndermişlerdir. Guarracino, 1840-1846 yılları arasında Batum'da çalışmış ve 1845'te Batum'dan Artvin'e kadar kara yolculuğu yapmıştır. Guarracino da, bu yolculuk esnasında tuttuğu bilgileri raporladığı gibi, elde ettiği verileri 1845'te İngiltere'de Londra Kraliyet Coğrafya Cemiyeti Dergisi'nde yayınlamıştır. Bu raporda 1840'lı yılların Artvin'i hakkında tarihî, iktisadî ve içtimaî birçok gözlem ve bilgi bulunmaktadır. Dolayısıyla Guarracino tarafından yazılan bu rapor da Artvin tarihi çalışanlar için önemli sayılacak bilgileri barındırmaktadır.

** *Yrd. Doç. Dr.*, Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ERZİNCAN.

Kürt kabilelerinin kış aylarını geçirdiği Cahaber (?)¹ Ovası'na vardık.² Yaklaşık bir buçuk kilometre sonra ovayı geçince, Sancak Beyi'nin inşa ettirdiği bir eve geldik. Sancak Beyi'nin etrafında, Kior Hüseyin Bey'in isyanına katıldığı için Acaristan bölgesinde, kendi yurdunda kaçak duruma düşen Mehdet Bey ile birlikte 50-60 adam bulunuyordu. Bu adamlar, karşılaştıkları seyyahları soyuyorlar, kanun adamlarından biriyle karşılaştıklarında ise ormanda saklanıyorlardı. Mehdet Bey'in akrabası olan Sancak Bey, gizli işbirliği yapmıyor fakat soygunlara doğrudan katılıyordu. Sancak Bey, saat 08.30'da evden çıkarak batıya doğru ilerleyerek gittiğim Çoruh Nehri'nin kıyısına kadar, bana eşlik etmek üzere iki adamını görevlendirdi. Sanırım Batum'dan uzaklığımız yaklaşık 14 km. idi ve burada Çoruh Nehri'nin her iki yanından Artvin'e giden bir yol bulunuyordu. Kızıl Toprak'tan, feribotla geçerek daha iyi durumda olan batı tarafındaki yolu tercih ettim. Bu mevsimde Çoruh Nehri yaklaşık 30 metre genişliğinde 2,5 metre derinliğinde oluyordu. Ancak Mayıs-Eylül ayları arası yatak genişliği yaklaşık 200-300 metreyi bulabiliyordu. Yolumuz güneye, kayın ağacı dolu bir ormana doğru engebeli bir araziden geçiyordu. Son yağın yarım metrelik kar nedeniyle, rehberimiz ormana girer girmez yolu kaybetti. Yarım saatlik yol varken 2 saat dolaştık. Ormandan çıkar çıkmaz, 200-300 metre genişliği bulan nehre vardık. Doğu yakası, nehrin ağzından yaklaşık 12 km. kadar genişlikte bir vadiye açılıyordu. Yarım saatten az bir sürede nehri geçtik ve Omboli'de³ yerleşik olan, 30 tane çok iyi inşa edilmiş evi bulunan; gürgen, meşe ve kestane ağaçları ile dolu bir ormanın yakınındaki bir tepenin üzerindeki köye vardık. Köyü geçtikten sonra tepeyi indik ve 15 dakika içinde Çoruh Nehri'ne vardık. Bu noktada nehir, uzunluğu ve genişliği yaklaşık 3 km olan bir ova boyunca akmaktaydı. Nehrin karşı kıyısında 40 hanesi olan Erge Köyü⁴ görünüyordu. Bu köy, çevresindeki geniş ve verimli ekilebilir arazisi nedeniyle, Batum Sancağı'nın en gelişmiş köyüdür. Bu ovanın sonunda, Çoruh Nehri'nin çevrelediği vadi ve Batum Sancağı son bulur. Doğudan gelen Acara Suyu, burada Çoruh Nehri ile birleşir ve Maçahel ve Batum arasındaki sınırı oluşturur.

Yolumuz kayalıklı bir tepeden yukarıya doğru devam ediyordu. Yol yaklaşık bir saat sürdü ve yavaş yavaş yukarı çıkarken, dağ geçidinin tam ağzında, nehrin kenarında bulunan, beş veya altı haneli küçük Mürûvet

¹ Bu uyarlamada bazı yer ve özel isimler, günümüzde neresi olduğu veya ne anlamda kullanıldığı tespit edilemediğinden orijinal hali verilmiştir. Bu tür anlamlandırılmayan kelimeler yanlarına soru işaretiyle belirtilmiştir. (Çevirenin notu: Bundan sonra Ç.n. olarak verilecektir.)

² M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 296.

³ Batum-Acara'ya bağlı bir köydür. Çoruh Nehri'nin batısında Batum'a 14 km. uzaklıktadır. (Ç. n.)

⁴ Acara'ya bağlı bir köydür. Çoruh Nehri'nin doğu kıyısında ve Batum'a yaklaşık 15 km. uzaklıktadır. (Ç. n.)

Köyü'ne⁵ vardık. Nehrin karşı yakasında Mağul İspir⁶ adında 40 veya 50 haneli bir köy vardı. Köyün ağası, taraftarı olduğu Kior Hüseyin Bey'in isyanı sırasında paşanın ordusuna karşı direnç gösterdiği için köy, Bahir Paşa tarafından yerle bir edilmiş, geriye yalnızca binanın kalıntıları kalmıştı. Mürûvet Köyü'nün yerlilerinden biri, bu isyan ve yıkım olayını bana anlatmıştı. Bu hikâyeye daha sonra başkaları tarafından da bana anlatılmıştı. Bunu kaydetmemin sebebi, aslında Kior Hüseyin'i dize getirmek için Hafız Paşa'nın, Osman Paşa ile işbirliği yapmak üzere gönderdiği orduya ne kadar az bağımlı kaldığını göstermeye çalışmaktır. Kior Hüseyin taraftarlarıyla birlikte Machub İspir'deyken (Majhub İspir), Osman Paşa ordularının komutanı Uzunoğlu Mehmet Ağa, Mürûvet'e geldi. Kior Hüseyin Bey ile Uzunoğlu arasında nehrin diğer yakasında sahte bir harekât yapılmak üzere anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya göre hiçbir taraftan karşı tarafa ateş açılmayacaktı. Askerler iki gün boyunca sürekli ateş açtılar, ancak anlaşma gereğince hiç kimse vurulmadı. Gündüz düşman olan ordular, geceleyin sandallarla nehri geçtiler ve birlikte ziyafet çektiler.

Mürûvet'ten ayrılınca, nehir kenarı boyunca ilerleyip 1,5 saat sonra Maradit'e⁷ vardık. Maradit, dörtgen bir avluya kurulu yaklaşık 70 dükkânlı pazarı olan büyük bir köydür. Köyün merkezi, nehrin kenarında kurulu pazardan yarım saat uzaklıkta bir tepenin üzerindedir. Köyün bu konumda olmasının sebebi, sıcak mevsimlerde suyun yakınında meydana gelen yangınların etkisinden uzak kalmaktır. Maradit'teki dükkânlarda şal, basma, çizgili nankin (nankeens?), patiska ve mendil gibi Avrupa ürünlerinin her çeşidi az miktarda da olsa mevcuttu. Bir iki kişi hariç, dükkân sahiplerinin çoğu mallarını Trabzon'dan gelenler alırlardı. Burada yaşayanların en zenginlerinden bir veya iki kişi, yılda bir kez İstanbul'a giderdi. Maradit yakınlarında, Artvin'in yerlisi olan 60 kişiyle karşılaştık. Bunların bulunduğu yol, Hopa'ya doğru gittiği için bu yolla Trabzon'a geçerek buharlı trenlerle İstanbul'a gidiyorlardı. Bu insanlar başkente işçi olarak akın ediyorlar ve biraz para kazandıklarında köylerine geri dönüp, paraları tekrar bitene kadar kalıyorlardı. Paraları bitince yeniden başkent İstanbul'a para kazanmaya gidiyorlardı. Bu durum, Livane ve Kars paşalığına bağlı diğer ilçelerde

⁵ Bugün Mirveti, olarak bilinmektedir. Acara Özerk Bölgesi'ne bağlı ve Batum'dan yaklaşık 21 km. uzaklıkta, Çoruh Nehri'nin batı yakasında bulunmaktadır. (Ç. n.)

⁶ Günümüzde Machakhispiri olarak bilinmektedir. Çoruh Nehri'nin doğu yakasında ve Mirverti'nin güneyine düşen bir köydür. Batum'a yaklaşık 22 km. uzaktadır. (Ç. n.) M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 297.

⁷ Günümüzde Türkiye-Gürcistan sınırına yakın, Maradidi olarak bilinen yerleşim yeridir. Türkiye sınırına yaklaşık 2 kilometre mesafede ve Çoruh Nehri'nin batı yakasındadır. Batum'a uzaklığı ise yaklaşık 26 km.dir. (Ç. n.) Ayrıca bakınız Nurşen Gök, "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 41, Mayıs 2008, s. 89-104.

oturanlar için alışlagelmiş bir adetti. Ayda ortalama 150 kişi ya İstanbul'a gidiyor veya oradan geliyordu. Böylece Batum'dan yaklaşık altı saat mesafedeki Maradit'e uğruyorlardı.

Saat 3.00'da Maradit'ten ayrıldım. Çoruh Nehri'nin kenarında 6 km. kadar ilerledikten sonra, nehrin doğu yakasında Hebba⁸ adlı köyü gördüm. Bu köyün tam karşısında yol hafiften batıya doğru döner ve yarım saat kadar yokuş çıkıldıktan sonra aşağı doğru inen yolu takip ederek nehrin kıyısına doğru inildikten sonra⁹ Kadapha¹⁰ gözüktü. Bu köye akşam 5.00 civarında vardık. Batum'dan 8 saat veya yaklaşık 40 km uzakta. Köy civarında herhangi bir dinlenme yeri veya çay ocağı olmadığı için buraya gelenler, köyün yerlilerinden misafirperverlik görüyorlar. Bu açıdan buradaki köylüler, Lazistan'ın diğer bölgelerinden farklı olup, yabancılara karşı misafirperverlikleriyle meşhurdur. Her ne kadar Çoruh Nehri'nin batı kıyısında kalan köyler Lazistan'a ait olsa da Çoruh Vadisi'nin yerlileri Laz olarak adlandırılmaz. Yine de hem dil, hem de adet olarak Gürcülere benzerler. Hristiyanlarla ortak yanları olmayıp saf Müslüman'dırlar. Maradit'teyken, Kadapha'da konaklayacağımı işiten ve köyde bana kalacak bir oda ayarlayan muhtara veya mukayyite ait büyük taşlı bir evde geceyi geçirdim. Muhtar, yarısı Çoruh'a yakın, diğer yarısı ise Karadere Suyu olarak adlandırılan ve Çoruh Nehri'ne akan bir derenin yakınında bulunan 200 haneden fazla bir yerleşimin olduğunu söyledi.

Kadapha'da oturanlar mum ve bal işiyle uğraşıp arpa ve buğday yetiştirirler. Yöredeki dağlık arazi sebebiyle, üretilenler, tüketime yetmeyecek kadar azdır. Bu yüzden çoğunlukla ürün için Batum'a güvenirler.

Kadapha'dan sabah 5.30'da ayrıldım. 10 dakika sonra yaklaşık 50 hane olan Mirkuvet¹¹ köyüne vardım. Yolumuz, Çoruh ile sağımızda bulunan dağların etekleri arasında dar tarlalardan geçiyordu. Yaklaşık bir saat böyle sürdü, biraz batıya kıvrılınca yol gittikçe daraldı ve yaklaşık 15 dakika boyunca dağa yukarı çıktık. Bundan sonra yolumuz tekrar güneğe yöneldi ve aynı dağın yukarisına doğru yol tekrar dar ve kayalıklı hale geldi. Saat 9.00'da dağın kenarında büyük bir köy olan Borçka'ya vardığımızda nerdeyse iki saat yol gitmiştik. Burada kahvaltı yapmak üzere mola verdik. Yol iki saat sürdü, ancak yolun zorluğu aşırı derecede canımızı sıktı.

⁸ Yazarın verdiği bilgilere göre burası günümüzdeki Karşıköy olmalıdır. Çoruh Nehri'nin doğu yakasında ve Maradit'e yaklaşık 6 km. uzaklıktadır. Çavuşlu Köyü eski muhtarı Haydar Kocaman'ın verdiği bilgilerle de örtüşmektedir. (Ç. n.)

⁹ M. Fred, Guarracino, *a.g.m.*, s. 298.

¹⁰ Bölgede Kadaphiya olarak bilinmektedir. Günümüzde Çavuşlu Köyü olarak geçmektedir. Kadaphiya isminin o köyde yetişen dikenli bir bitkiden geldiği rivayet edilmektedir. (Ç. n.)

¹¹ Günümüzde Çavuşlu Köyü'ne bağlı Dikiciler Mahallesi olarak geçmektedir. Kaynak: Örucüler Köyü muhtarı Kenan Kılıç. (Ç. n.)

Borçka'da, birçoğu taştan ve iç içe geçmiş 80 ile 100 kadar ev bulunmaktadır. Burada sadece iki veya üç dükkân mevcuttu ve bu dükkânlarda Avrupa malları satılıyordu. Borçka'nın yerlileri, topraktan kavanoz ve tuğla yapımıyla uğraşıp, bunları Rize ile Çürüksu arasında kalan bölgeye satarlar ve diğer yandan nehirde sandal kullanırlar. Anlattıklarına göre bu konuda uzman gibiler ve köylerinde yaklaşık 30 sandal olup Çoruh ile Karadeniz bölgesindeki Hopa arasında gidip gelmektedirler. Nehir üzerinde gidip gelen toplam tekne sayısı¹² yaklaşık 80'dir. Bunlardan otuzunu Borçka, yirmisini Maradit ve geriye kalan otuzdan fazlasını ise başka yerler tedarik etmektedir.

Sabah saat 9.30'da Borçka'dan ayrıldık ve birkaç dakika sonra Cenevizlilerden kaldığı söylenen bir kaleden geçtik. Bu kale, batıdan gelen ve Çoruh'a dökülen İçkalesu'nun, arasından geçtiği vadinin ağzında bulunmaktadır. Taş bir köprü vasıtasıyla nehri geçtik ve 15 dakika içinde Zituret'e vardık. Burası, önemli miktarda kiremitin çıkarıldığı ve bütün bir Lazistan kıyısının beslendiği yerdi. Bir buçuk kilometre sonra, batı yakasından Çoruh'a dökülen Murgul Su adında bir başka dereden geçtik. Bu dere Lazistan ile şu an girdiğimiz Livane arasında sınır teşkil etmektedir. Yol hafiften doğuya doğru dönüyor ve yaklaşık 3 km. bu yünde devam ediyordu. Daha sonra yol, Çoruh'un kollarından ayrılıp batıya doğru bir tepenin üzerinden geçiyordu. *Dampal*¹³ tam burada bulunuyordu ve yaklaşık 20 hane vardı. Köyün içinden geçip tekrar nehre doğru yöneldik. 20 dakika içinde nehrin kıyısına vardık. Saat 12.30'a kadar güney-güneydoğu yönünde ilerledik. *Omana Han* adında terk edilmiş bir hana vardık. Dağlık araziden dolayı atların nalları yıpranmış, neredeyse bitmişti. Bu yüzden burada durup nallarını değiştirmek zorunda kaldık. Bu işi kendim yapmak zorunda kaldım ve yolda nalbant olmayacağını bildiğimden bütün malzemelerimizi yanımızda getirmiştik. Atları hazırladıktan sonra tekrar yola çıkıp, sürülmüş tarlaların içinden geçtik. Dik bir yokuş çıktıktan sonra, dar yoldan geçip tepelerin üzerinden, iniş çıkışlarla 2 saat gittikten sonra taş bir köprünün üzerinden Hatila Dere Su¹⁴ adından bir nehri geçtik ve aynı yolu takip ederek akşam saat 5.00 civarında Artvin'e geldik. Artvin-Borçka arası 8 saat veya 40 km.dir.

Artvin kasabası, Çoruh Vadisi'nin batı yakasına düşüyor. Nehrin her iki yakasına kurulu olan bu kentin büyük bir köy görüntüsü var. Evlerin çoğu ahşaptan olup zeytin ve dut ağaçlarıyla dolu bahçelerle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Türklere ait taştan yapıma birkaç iyi ev var. Nehrin ağzında,

¹² M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 299.

¹³ Ambarlı Köyü olarak bilinmektedir. (Ç. n.)

¹⁴ Hatila Deresi ve Vadisi Milli Park olarak bilinmektedir. Türkiye'deki 33 Milli Park'tan bir tanesidir. 1994 yılında Milli Park olarak ilan edilmiştir. Bu vadi hakkında coğrafi incelemeler için bakınız Salih Terzioğlu-Alper Uzun-Mustafa Karaköse, *Bitkisel Biyoçeşitlilik*, Yayınlanmamış Ders Notları, KTÜ Orman Fakültesi, Trabzon 2013, s. 16-29.

Müslüman mahallesinin bulunduğu yerden uzakta bir yerde, Artvin'in en yukarısında ve en büyük binası olarak yeni inşa edilmiş Katolik Kilisesi bulunmaktadır. Bu kilisenin inşa edilmesinde en büyük maddi desteği sağlayan İstanbul'da oturan bir Ermeni Katolik bankerdir. Bu kişi kilisenin bütün masraflarını üstlenebilirdi, ancak Katolik Piskopos'un, kiliseyi planlanandan daha büyük inşa ettirmesi nedeniyle 2000 lira harcayan bankerin sağladığı miktar yeterli gelmemiş,¹⁵ inşaatın yarım kalmaması için yöre halkı da 1000 lira katkıda bulunmuşlar. Hatta yöre halkı civardaki tepelerden taş ve ahşap taşıyıp getirmeseymiş, bu para yardımı bile yeterli olmayabilirmiş. Taşıma işlerinde kadınlar da yardımcı olmuştu. Bir Türk bana, bu işin ne kadar zahmetli ve mücadele isteyen bir iş olduğunu söyledi. Kilise tamamen taştan yapılmış olup, 18 metre uzunluğunda, 7 metre genişliğinde, hafif karanlık, tonozlu bir çatısı olan, ancak herhangi bir mimari güzelliğe sahip olmayan, yine de değerli bir yapıdır.

Artvin, Livane Sancağı'nın başşehridir ve 1000 hane bulunmaktadır. Bunlardan 606 hane Türk, 334'ü Katolik, geri kalan 60'ı ise Ermeni'dir. Toplam nüfusun 5500 olduğu tahmin edilmektedir. Katoliklerin ev sayısı az olsa da nüfus olarak Türklerden fazladırlar. Bunun sebebi, Türklerin oğulları evlendiklerinde anne ve babasından ayrılıp başka bir yere göç etmesinden ileri gelir. Hâlbuki Hıristiyanlar çocuklarını evlendirdikleri zaman aynı çatı altında yaşamaya devam ederler.

Pazar, derenin en üst tarafında, dar ve kirli bir cadde üzerinde, küçüklü büyüklü yaklaşık 200 tezgâhtan oluşmaktadır. Han olmadığı için seyyahların durup dinlendiği iki veya üç kahve bulunmaktadır. Dükkânlarda nadiren Avrupa malları vardı, tüketim az olduğundan, buranın yerlileri Katolik Ermeniler tarafından giyim için üretilen pamuk malzemeleri kullanırlardı. Yerli üreticiler, şile adında kalitesiz bez üretirlerdi. Bazen kırmızıya boyanmış bu bezler, kadınlar tarafından gömlek veya önlük olarak kullanılırdı. Erkekler tarafından önlük olarak kullanılanlar ise boyanmamış idi. Çizgili bez olarak hem erkekler hem de bayanlar tarafından havlu veya banyo bezleri olarak kullanılanlara ise *manisa* adı verilirdi. Bütün bu malzemeler Artvin'de temel ithalat ürünü olup İngiliz pamuk telinden yapılırdı. Yıllık tüketilen pamuk miktarı, tüccarların İstanbul'dan getirdiği 15 kg'a denk gelen 2000 batmandır. Artvin'deki ticaret, Ruslar'ın, Avrupalı tüccarların Gürcistan'a girişlerini yasakladıklarında önemini kaybetti. İngiliz yapımı birçok ürün, bundan önce Artvin'den Ahıska'ya tedarik edilmiştir. Bu yıl, ticaretteki düşüş arpa ve buğday sıkıntısından dolayı artmış, atlar kış boyunca açlıktan neredeyse telef olmuş ve herhangi bir yükü taşıyamaz hale gelmişlerdi. Mallar, diğer yıllara göre 8 kat daha fazla ücret ödense bile, Artvin'den 42 veya 45 saat uzaklıktaki

---

¹⁵ M. Fred, Guarracino, *a.g.m.*, s. 300.

Erzurum'a ulaştırılamamıştır. Bu kıtlık Livane bölgesinde daha fazlaydı. Çünkü bolluk yıllarında bile arpa ve buğday için komşu illere bağlı kalınmıştır. Zira her bir parçası özenle ekilse de bölgedeki dağlık arazi¹⁶ gerekli ihtiyacı karşılamakta zorlanıyor. Açıkçası, ulaşılması güç arazilerin ürün verdiklerini görmek olağandıydı.

Livane müsellimi¹⁷ Artvin'de oturmaktadır. Miralay veya albay olup, Kars'taki Bahri Paşa tarafından burada kalması sağlanmıştır. Aynı tarihlerde Bahri Paşa, yerli halktan toplam 300 kese veya 1500 lira toplamış olan Yusuf Bey'in, bu hareketini sorgulamak üzere Artvin'e gelmiştir. Suçlamaların doğru olduğunu anlayan Bahri Paşa, Yusuf Bey'e paraları geri iade ettirerek, görevinden alıp yerine ayda 30 lira maaşla Mustafa Bey'i atamıştır. Bu durum üzerine Artvinliler sevinmiş ve yerli beylerden çektikleri sıkıntılardan kurtulmuşlardır. Devlet bu yörede bu şekilde davranır. Böyle bir müsellim tarafından kontrol edilmeye alışkın olmayan beyler, alıştıkları şekilde hareket edemeyince engel olarak gördüklerinden kurtulmak için plan yaparlar. Bahri Paşa'nın Kars görevinden ayrıldığına dair bir haberinin Artvin'e ulaşması üzerine, müsellimin maaşına katkıda bulunmamaları için köylüler ikna edilmeye çalışılmış ve Artvin'den ayrılmazsa isyan çıkaracakları bildirilmiştir. Ben Artvin'deyken onlar bildiklerini yapmak üzereydiler. Ancak Bahri Paşa'nın görevinde olduğu anlaşılınca, planlarından vazgeçip, ben ayrılmadan bir gün önce müsellime gidip yaptıklarından dolayı pişmanlıklarını dile getirmişlerdir. Müsellim bana, paşadan korktukları için bunu yaptıklarını ve paşanın gideceğini bildikleri zaman yeniden bu tür entrikalara kalkışacaklarını söyledi. Başibozuk idare altında, ülkede olup biten olayların elebaşları beyler olmuştur. Ancak Bahri Paşa'nın gücü, iradesi ve kimseden korkmaması sayesinde bunların üzerinde tam bir kontrol sağlandı ve bu yüzden hem korkulur hem de saygı duyulur biri haline geldi.

Livane'de toplamda 130 köy olup, Artvin'dekiler dâhil olmak üzere toplamda 8000 hane var. İhraç ettiği ürünler arasında *şile* (shilleh) ve *manısanım* (manissah?) dışında, tereyağı, balmumu, bal, zeytin ve Artvin'de yapılan zeytinyağıdır. Zeytinin çok az bir kısmı ezilir. Bunun sebebi, Ahıska'ya gidecek olan zeytinlerin bu şekilde olması gerektiğindedir. Zira bu şekilde tuzlama daha kârlıdır. Özellikle Artvin bölgesinin iklimi oldukça ılımandır. Kışlar nadiren karlı geçer ve kar sadece dağların yüksek

¹⁶ M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 301.

¹⁷ Müsellim, Eyalet valileri ile sancak mutasarrıflarının tayin edildikleri yerin idaresi için kendi yerlerine vekâleten gönderdikleri kişileri verilen isimdir. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s. 480; ayrıca bölgedeki müsellim veya mütesellimler hakkında bakınız Melek Öksüz, "VIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Âyân, Eşkıya ve Göç Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 5, Sayı: 1 (2005), s. 179.

kesimlerinde görülür. Yazları sıcak hava baskındır. Çünkü bölge, tepelerle ve kirecin olduğu dağlarla çevrilidir. Şehrin yüksek¹⁸ kesimlerinde atmosfer dayanılmaz derecede kurudur. Diğer yandan alçak kesimlerde halk nemden şikâyetçidir. Bu iki kesim arasındaki mesafe yaklaşık 2000 metredir.

Artvin’de iken Roma propaganda ekolünde yetişmiş aslen Bitlisli Salviani adında bir piskoposun yanında kaldım. Zeki, Avrupa’yı gezmiş ve yörenin yerli beyleriyle Türkler tarafından saygı gören ve bu kişiler üzerinde etkisi olan birisiydi. Katoliklerin işlerinin tamamına yakını bu kişiye bağlıydı ve müsellim neredeyse onun işlerine hiç müdahale etmezdi. Piskoposluğun, kendi duruşmalarına karar verme yetkisinin yanında para cezası, hapis veya falaka cezası uygulama yetkisi de vardır. Artvin’den ayrıldığımda, bir köprüden aşağı Çoruh’a inip beni Batum’a götürmek üzere 60 p.=12 s. karşılığında bir tekne tuttum. Bu tekneler sadece 15-20 metre genişliğinde olmaları nedeniyle nehrin ortasında bulunan kayalıklardan ötürü, genellikle seviyeleri bu köprüünün üzerini aştığı için köprüünün bulunduğu yerden daha ileri hareket edemiyorlardı. Sabah 06.00’da tekneye bindim ve öğleden sonra saat üç buçukta nehrin ağzına geldim. Öyle ki dokuz saatte 80 km. yol geldik. Önümüzde azgın bir deniz olduğundan, tekne nehrin ağzından bir yere kıpırdıyamadı. Bu yüzden tekneden indim ve bir gün öncesinden gönderdiğim atıma binip, Batum’a iki saate vardım.

Çoruh Nehri bana söylendiği gibi; ne çok geniş, ne de çok büyüktü. Nehre indiğimde nehrin yatağının küçük olduğu doğrudur. Ancak Borçka ve Artvin arasında birçok yerde nehir kıyısı ani yükselişler gösterir -hem de dağlar kadar- bu yüzden su, bu kıyıları aşamaz. Suyun derinliği bu mevsimde iki ile yarım metre arasındadır. Ancak karın erimesiyle nehir yatağının olduğu yerde derinlik 6 metreyi bulabiliyor ve nehir yatağının olmadığı yerlerde 200 metre genişliğe ulaşıyor. Şu andaki genişlik birçok yerde 40-50 metredir. Su, özellikle Artvin’den başlamak üzere hemen her dönemde hızlı akar. Bu yerlerde küçük çaplı yarım metrelik şelaleler de var. Suyun hızlı aktığı yerleri kontrol etmek uzmanlık gerektirir. Bu yerlerden birkaç kez geçene kadar oldukça korku dolu anlar yaşadım. Teknenin her köşeyi dönerken kesinlikle parçalanacağını düşündüm. Ancak teknede kaptanları görünce kendime güven geldi. Bununla birlikte, kazalar da nadir değildir. Geçen sonbahar, on iki kişinin olduğu bir tekne, suyun hızlı aktığı bir yerde kayalığa çarpmış ve teknedeki herkesin suda boğulmuş olduğunu biliyordum. Çoruh Nehri’nde kullanılan teknelerin altı düz ve yaklaşık 25 metre uzunluğunda, her iki uçtan keskin, merkezi 2-3 metre genişliğinde ve tam dolu olduğunda yaklaşık üç metre çekişi olmak üzere toplamda 6 veya 8 ton ağırlık taşıma kapasitesine

---

¹⁸ M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 302.

sahiptirler.¹⁹ Şu anda tekneler, özellikle tuğla, kiremit ve ıhlamur ağacı taşımak için kullanılmaktadır. Ihlamur, Çoruh Vadisi'nin sınırında bulunan dağlardaki köylerde daha çok yetişmektedir. Ahşap ise suyun kenarından ziyade diğer yerlerden daha çok elde edilmektedir. Ağaçlar, nehir kenarına atlar vasıtasıyla getirilmektedir. Diğer ticari ürünler nadiren nehirden Batum'a gönderilir. Malları olan tacirler Trabzon veya İstanbul'dan Artvin'e giderken mallarını Hopa'da bırakırlar. Buradan da kara yoluyla Artvin'e taşınır. Hopa'dan Artvin'e olan mesafe sadece 18 saattir. Şayet Batum'dan Artvin'e giden yollar biraz daha geniş olursa, hem masrafın, hem de sürenin oldukça kısaldığı bir seyahatle malların taşınabileceği kanaatindeyim. Ancak mevcut yollardan yüklü bir atın bile geçemeyeceği düşünülürse, bu şekilde taşıyıcılığın pratik olmayacağı açıktır. Köylerden mal getirenler bazen yüklerini atlardan indirip kendi sırtlarında taşımak zorunda kalıyorlar. Nakliyatın bu şekilde yapılması halinde bazı malların taşınmasında güçlükler ve yavaşlamalar yaşanacağı kaçınılmaz olduğu için taşıyıcıların da bu yorgunluğa dayanmaları mümkün değildir.

Nehrin keskin dönemeçler ihtiva etmesi ve suyun akış hızının yüksekliği nedeniyle, boyutlarının büyüklüğü de dikkate alındığında, Çoruh Nehri'nde buharlıların faaliyet göstermesi mümkün değildir. Borçka ile Artvin arasında hızla akan su, her halükarda buharlının bulunduğu yerden daha ileriye doğru gitmesini imkânsız kılmaktadır. Bu, nerdeyse yolun yarısı demektir. Bu doğaya yapılacak yatırım, ticarete sadece önemsiz bir katkı sunacaktır.

Çoruh Vadisi, keşfettiğim kadarıyla ticari olarak değerli kaynaklar barındırmamaktadır. Çünkü insanlar genellikle fakir ve bölgede yeterince üretim yok. Tahıl üretmek, hayvan besiciliği ve ihracat için bölge çok dağlıktır. Yukarıda bahsedilen önemsiz malların dışında tek ihraç malı köknar ağacıdır. Çoruh Nehri, bunun için önemli bir yerdir. Ancak bu bile göz ardı edilmiş.

Başkent ile Batum arasında buharlı gemiyle ulaşım, zamanla bu bölgeye aktif bir transit ticareti sağlayacaktır. Zira Artvin, İran ile ticaretin gelişmesinde bir kanal olup, Batum'dan gelen malların Artvin, Kars ve Bayezid'e gönderilmesini sağlayacaktır. Böylelikle ticaret yapanlar zaman, maliyet ve mesafe açısından kazançlı olacaktır. Erzurum ile bu yol arasında ne tür farklılık olduğunu tam olarak söyleyemem. Ancak bir Gürcü, bana bu yolculuğun yedi kat kısılacağını söylemişti. Artvin'in bulunduğu konum Kars, Ahıska, Erivan, Gümrü'ye göre ticaret için en güvenli olan yerdir.²⁰

Eski dönemlerde, İran'dan gelen kervanlar Batum'dan geçerek Artvin ve Acara'ya giderdi. Ancak herkesin dilinde olmasına rağmen bu bilgiyi

¹⁹ M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 303.

²⁰ M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 304.

gerçek bir kaynağa dayandıramadım. Böyle bir konu açıldığında, kimse duyduğundan daha fazlasını bilmemektedir.

Çoruh'a yakın dağlar genelde kireçtaşı ve Toroslar gibi muhtemelen maden içermektedir. Ancak alanım madencilik olmadığı için bu konu hakkında çok fazla bilgi veremem. Fakat Livane bölgesinde veya yakın yerlerde madenle ilgili bir çalışma bulunmamaktadır.²¹

---

²¹ M. Fred. Guarracino, *a.g.m.*, s. 305.